

ІМІТАЦІЯ ЯК ЦІННІСНИЙ ЕЛЕМЕНТ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ДИСКУРСУ

Криворучко Наталія Володимирівна – магістрантка Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Стаття присвячена розгляду імітації як явища, що в процесі трансформації українського соціального, культурного, політичного дискурсу стало одним з ціннісних орієнтирів. Підкреслено, що наслідування, підміна та повторення чужих форм діяльності, поведінки, державотворення, мислення тощо актуалізують необхідність розгляду причин та суті імітації і, відповідно, прогнозування наслідків цього процесу у контексті державотворення в Україні. Запропоновано основні характерологічні ознаки імітації як в історичній ретроспективі, так і в умовах сучасних викликів її трансформації.

Ключові слова: ерзац, повторення, імітація.

Статья посвящена анализу имитации как явления, которое в процессе трансформации украинского социального, культурного, политического дискурса стала одним из ценностных ориентиров. Подчеркнуто, что подмена, повторение чужих форм деятельности, поведения, государственного строительства и мышления актуализируют необходимость пересмотра причин и сути имитации и, соответственно, прогнозирования последствий этого процесса в контексте государственного строительства в Украине. Предложены основные характерологические признаки имитации как в исторической ретроспекции, так и в условиях современных вызовов и трансформаций.

Ключевые слова: ерзац, повторение, имитация.

The article devote consideration imitation how phenomenon, that processing Ukrainian transformation social, cultural, political process invariable one with main value landmark. Imitation, substitute, recurrence else's form activity, behavior, making state, mentation place nowadays indispensability examination cause and essence imitation and suitably prediction consequences with this procedure in context Ukrainian making state. Basis on work up material and empirical observation offer main indications imitation in historical retrospective, thus in contemporary conditions challenges and transformations.

Keywords: ersatz, reiteration, imitation.

Українське політико-правове та соціокультурне середовище формує необхідність переосмислення наших реалій та пошуку нового теоретичного обґрунтування історичної дійсності. Пострадянська трансформаційна епоха принесла з собою нові факти, переформатувала людські стосунки, запропонувавши різні мімікрійні форми дійсності. Постійні катаклізми, що все частіше виникають у суспільному просторі України, Росії та Білорусі, опозиційні рухи, стихійні страйки, голодування, акції непокори, демонстрації тощо ставлять на порядок денний питання про необхідність об'єктивного розгляду та перегляду політичних, соціальних, економічних, культурних та інших державотворчих процесів.

Імітація як явище детально досліджувалось у природознавстві та біології ще у ХІХ столітті. Проекція когнітивного досвіду у галузі природничих наук на суспільну, соціально-політичну реальність, на поведінкові характеристики людини є цікавим та новітнім напрямком сучасної соціальної психології, політології, антропології тощо. Власне, тому є сенс говорити про імітацію як явище, що виникає та функціонує у суспільному організмі, моделює його, впливаючи на перебіг подій та ін. Більше того, соціальна реальність впродовж останніх десятиліть може бути інтерпретована крізь призму імітаційних сценаріїв, і у такий спосіб можна здійснити новий і дещо нетрадиційний погляд на історію, культуру, соціум загалом, на світову та українську реальність.

Імітація у людському суспільстві є явищем набагато ширшим, ієрархізованим, глибинним та невід'ємним від культури соціальної поведінки та ін. Людина впродовж своєї історії розвинула імітацію як одну із фреймових складових свого буття, в результаті чого отримала можливість виконати певну соціальну програму чи перенести її у площину імітацій, інсценізацій, творення ілюзій, віртуальної

дійсності. Людина у своїй імітаційній діяльності зазнала неабиякої майстерності. Будь-яка мімікрія, відтворення, уподібнення у світі живої природи не може конкурувати зі здатністю людини створювати ілюзію свого «я», креативно формувати своє друге «я», яке є більш досконалим та репрезентативним, ніж реально існуючий суб'єкт.

Результатом такого стану речей стали негативні соціальні стереотипи, страхи, девіації та інші соціальні аномалії, які стають чи не найбільшою проблемою у розвитку соціальних систем. Підміна понять та реалій людського буття імітацією, яка закладена природою людини, але набула гіпертрофованих форм (від публічної демонстрації своєї діяльності до штучного приписування окремих суспільних заслуг чи соціальних функцій, суспільної ваги чи значущості, надзвичайної обдарованості, харизматичності та ін.) і стала невід'ємним елементом багатьох соціальних інститутів, політичних партій, а також окремих соціальних агентів – народних обранців, благодійників, науковців, журналістів, працівників медійної індустрії тощо.

При більш детальному розгляді феномену імітації у суспільній системі виявляємо, що імітація охопила всі сфери людського життя. Імітація стала реальністю, настільки переплетеною з ірреальним, віртуальними та умовними аспектами людського буття, що втрачається реальне відчуття хронотопу, історичного моменту, здорового глузду, адекватної реакції на оточуючий світ. Саме тому перед сучасними науковцями, політиками, суспільними діячами постає проблема вивчення та опису балансу між реальністю та імітацією, між реальністю та ілюзією, проведення демаркаційної лінії та повернення всього того, що є імітаційним у системі людського буття, у межі «берегових ліній». Чітке розуміння зазначених меж дасть змогу побачити найважливіші напрямки функціонування будь-якої соціальної системи, її недоліки і переваги – системи, яка самостверджується та намагається самоідентифікуватись та самореалізуватись. Власне, ці межі дають змогу прописати координати поширення та функціонування імітації, з'ясувати міру та ступінь міфологізації дійсності, градус відхилень маршруту від стратегічного вектора, межу допустимої втечі від реалій та статистичних даних.

Метою нашого дослідження став аналіз імітаційних явищ на просторі України. Один із таких феноменів, який є малодослідженим і аргументовано не поясненим з наукової точки зору, – це імітація. Специфіка цього явища достатньо детально вивчена у контексті живої природи – флори та фауни, але в ключі людської суспільної діяльності залишається terra incognita...

На сьогодні дослідження імітації як явища не формує єдиної картини та не дає змоги достатньою мірою зрозуміти його суть та соціальну функцію. Окремі аспекти вивчення імітації містять роботи С. Аверінцева, М. Грачова, Ю. Давидова, В. Дергачова, Е. Дмитрієва, Е. Лукіна, В. Афанасьєва, С. Барсукова, Л. Бляхера, В. Гельмана, І. Пригожина, Л. Сморгунова та ін. Теоретичним підґрунтям дослідження імітаційних форм стали праці М. Хайдегера, Ж. Бодріяра, П. Бурдьє, Р. Мертона, Р. Козера, Дарендорфа, Х. Ортега-і-Гассета, Т. Парсонса, І. Валлерстайна, Е. Фромма, Д. Белла, П. Сорокіна, Е. Тоффлера, Ю. Хабермаса, Ф. Фукуями, П. Штомпки та ін.

Імітація – один із найважливіших механізмів існування природи та людської спільноти. Як категорія досліджується у біології, медицині, психології, соціології, мистецтві, музиці та ін. галузях. У довідково-лексикографічних джерелах імітація тлумачиться в залежності від сфери функціонування [9]. Але брак фундаментальних розробок цього поняття на сьогодні дає неповну картину і недостатню аргументаційну базу щодо його природи феномену та беззаперечності того, що є імітаційним у системі людського буття у межі «берегових ліній», позбавивши його хворобливої тоталізації та всеосяжності.

У біології «імітація» – це уподібнення, мімікрія, зовнішня схожість, наслідування, повторення, копіювання розумними тваринами поведінки інших тварин, а також людини [5, с. 362].

Психологія розглядає імітацію як «одну з форм соціальної поведінки, соціальну мімікрію, адаптивний спосіб життєдіяльності» [4, с. 98]. Психологи стверджують, що імітація закладена в нас природно, з дитинства, коли новонароджена дитина починає повторювати, імітувати дії, голоси матері, батька чи інших людей, котрі знаходяться поруч. Дослідження американського психолога Кеннета Кея показало, що немовлята наділені здатністю відповідати на звуки або жести дорослих, і цей процес стає інтерактивним та залежить від кількості постійних повторювань дій. Так само і в дорослих, інтерактивна поведінка відіграє важливу роль як у повсякденному спілкуванні, так і в процесі офіційних заходів, переговорів [18, р. 259]. Це доводять і автори теорії гри Е. Берн та Й. Хейзинга [4; 14]. За їх словами, процеси наслідування, імітації не лише притаманні людям від природи, а й є життєво необхідними для життя в соціумі, адже за допомогою наслідування виконуються чи порушуються «правила гри», витримуються чи ламаються стереотипи [14, с. 195].

Позитивне значення імітації у розвитку людства доводить і той факт, що імітування було основним методом навчання у стародавніх римських школах (схоліях), гуманітарних навчальних курсах епохи Відродження, практичних вправах («exercitatio») та риторичній теорії. Учні повторювали та

відтворювали поведінку, фразеологічні звороти та інтенції за наставниками, наслідували стиль письма тощо. В цілому суть імітаційних вправ полягала не в копіюванні певного типу й форми в оригіналі, а в наданні нового змісту, копіюванні оригіналу, але в новій формі. Їх метою було відточити риторичні вміння учнів задля нових, кращих способів вираження, моделей поведінки та спілкування [18, р. 336].

Польські довідкові джерела тлумачать імітацію як намагання приховати справжні наміри, вчинки, пристосувавшись до зручних та загальноприйнятих умов. Якщо мова йде про імітацію у соціально-політичному полі, то тут вона розуміється як підміна понять та намірів політиків, урядовців чи інших національних і міжнародних структур [20]. Українські довідкові джерела трактують поняття імітації (лат. *imitatio* — наслідування) наступним чином: «це пародія на щось, наслідування, підробка, ерзац, сурогат, повторення» [1, с. 68].

Інакше кажучи, імітація – це штучне наслідування чогось, що виконується з точністю, підроблюючи яку-небудь річ, дію під певний зразок, норму; відтворення з високою точністю яких-небудь процесів, моделей, зразків поведінки.

Таким чином, доміантною ознакою імітації як явища є «уподібнення», «відтворення зовнішніх ознак», причому імітація сама по собі не є імітованим предметом, явищем, істотою за суттю.

Французький філософ Жан Бодрійяр увів у суспільний дискурс термін «симулякр». Якщо за Платоном це просто копія чогось, то Бодрійяр тонко визначив, що у наш час у постмодерні є копії, які не мають аналога в реальності. Симулякри – це вигадані речі [10 с. 230]. Вигадка, суб'єктивна трансформація, свідомо видозміна будь-якої реалії з метою впливу на оточуюче соціальне середовище з ілюктивною інтенцією є ні що інше, як імітативна дія.

Розглядаючи роль «імітаторів», під якими ми розуміємо стан майже досконалого тиражування штучних образів, практично неможливо виявити відмінність між оригіналом і копією. Це спостерігається в реальному світі політики, де іміджмейкери й засоби масової інформації (патентовані імітатори) виконують все більш вагомую функцію у формуванні політичного простору. Г. Тард стверджує, що закони імітації є основним фактором пояснення сукупності соціальних явищ [9].

Зважаючи на це, відзначимо, що дане поняття формує семантичне мікрополе, до якого входять поняття «мімікрія», «ілюзія», «девіація», «ерзац», «обман», «підробка», «фальшивка», «гра», «бутафорія», «уподібнення», «симуляція», «театралізація», «фарс», «фікція» та ін. При розгляді кожного з них ключовою ознакою залишається намагання наслідувати, імітувати, пристосовуватись заради виживання. Тобто істота чи особа, яка вдається до імітації, має недостатньо засобів до виживання, саме тому набирає форм, ознак чогось чи когось іншого, вуалюючи у такий спосіб свою ідентичність. Так, скажімо, мімікрія є наслідуванням, уподібненням захищеного живого організму до сильнішого шляхом набуття відповідного кольору та форми [12, с. 134].

Потреба відрізнити оригінал від імітації, виокремлення певної шкали, міри та ступеня імітативності на сьогодні стає все складнішим процесом. Особливо складним та актуальним досліджуване явище виявляється у сферах соціальної, політичної, мас-медійної, економічної, рекламної та ін. Якщо явище імітації є беззаперечно доцільним та виправданим у світі живої природи, винятково цікавим та обґрунтованим у сфері мистецтва (тут усі види та жанри), то у сценаріях соціальної поведінки людини слід гіпертрофовано-патологічні форми імітації.

Якщо спроектувати імітацію в усіх її варіантах та проявах на етнокультурний простір, зокрема політичний, то висвітлиться картина специфічних інтерпретацій, взаємозв'язків, детермінацій та пояснень своєрідності нашого часу та простору, зокрема східнослов'янського.

Політичний простір та дискурс на теренах України є своєрідними і позначаються особливими формами використання імітації. Безперечно, це явище вимагає розлогого та детального опису із залученням значного масиву ілюстративного матеріалу, але ми обмежимось коротким викладом типології.

У цивілізованому світі склалася традиція формувати свій політичний імідж з використанням імітаційних методів для досягнення стратегічної мети – здобути парламентську більшість чи просто очолити країну. Отримавши у такий спосіб перемогу, лідери усіх рівнів владно-державної ієрархії спрямовують свої зусилля на максимальну віддачу народові – тим, хто виявив таку високу довіру. Хорошим взірцем є країни Скандинавії, Західної Європи, Велика Британія, США та ін. У процесі саме такої діяльності імітація як метод суспільно-політичної діяльності не виключається, але зводиться до мінімальних параметрів та реалізується лише як корекція іміджу. Україна особлива тим, що імітація є органічною та невід'ємною частиною мисленнево-комунікативної та соціально-політичної діяльності.

Ми пропонуємо виділити наступні ознаки імітативності:

1) Імітація актуальності – штучне створення інформаційних резонансів та оприлюднення задля зорієнтування суспільних настроїв та дій в бік певних установок, цінностей, необхідних зазвичай конкретній політичній чи бізнес-структурі, окремим індивідам чи міжнародним корпораціям. Така імітація

– це насамперед формування умов, які не несуть нового осмислення чи творчої обробки інформації, але стимулюють до неусвідомленого накопичення інформації, формування ілюзії всеосяжності інформації.

2) Імітаційні процеси та історія. Історія перш за все є хронологією імітацій. Сакралізація історичного простору є в тому числі насиченням її фальшивими ідеалами, які в силу вдавої імітації стають дуже схожими на реальність, що перетворює реальний вимір на ілюзію з особливим акцентом на неповторності та харизматичності окремого лідера чи партії. За словами Леоніда Радзиховського, імітація історії, поєднавшись із сучасним віртуально-модерністським стилем (які сам по собі є імітацією), отримала своє вираження в «дикій суміші» – віртуальній імітації феодальних, залежних відносин [19].

3) Імітація у сфері наукової діяльності. Виписуючи не тільки український контекст, необхідно зазначити, що імітаційний сепсис завдав нищівного удару по науці. Наука втратила свою конституцію та базову позицію. Імітація практично паралізувала наукове середовище, залишивши невеличкі островки, які за інерцією або в силу наукового фанатизму й аскетизму окремих ентузіастів продовжують виживати. Справжня наука стала тягарем для влади. Наука лише імітує освіченість та інтелект. Адже справжній науковець досліджує факти, намагається здобути справжні (а не адаптовані кимсь) знання, осягнути суть того чи іншого явища та пояснити необхідність вирішення тієї чи іншої соціальної проблеми. В умовах попереднього державотворчого періоду низький рівень загальноосвітніх знань та культури «радянської еліти» прикривався «залізною завісою» та імітацією її сакральності.

4) Імітація інтелігентності. Радянська інтелігенція лише частково трансформувалась у сучасну керівну верхівку та в основній масі не була допущена до владних важелів. Натомість партійно-комуністична верхівка, створивши у пострадянський період родинно-кланові та партійно-кримінальні угруповання, надійно отаборилася в приміщеннях, з яких здійснюється управління соціальним простором. Оскільки радянська людина формувалася в епоху тоталітаризму, геноциду та безпрецедентного вірнопідданства комуністичним ідеалам, то свідомість більшості представників цієї генерації зазнала значної деформації, зорієнтованої на комуністичну ідеологію та модель світу. Хоча, попри все, певною мірою інтелігенція залишалась у формі окремих рудиментів, які були залишковими ознаками дореволюційної України та Росії.

5) Імітація духовності, що знаходить свій вияв у штучній сакралізації духовних символів та прилюдно-фальшивій набожності. Складність духовності в тому, що це поняття не є вимірним: не можна однозначно сказати, що є «добрим», а що – «злом». У цьому руслі духовність трактується крізь призму власних життєвих оцінок, цінностей та інтересів. В цьому сенсі відбудова храму як певний матеріальний «відкуп» від своїх гріхів нагадує середньовічні індульгенції.

6) Імітація демократичності та всенародного волевиявлення. Саме ці два явища не лише стали масовим явищем у більшості пострадянських республік, а й, за оцінками аналітиків, мають схильність перерости в «бренд» у середовищі державних службовців усіх рівнів. Створення ілюзії вільних і чесних виборів, у результаті чого не відбувається ротація правлячої верхівки, а навпаки, спрацьовує гальмівний механізм та невиправдана мімікрія політичних систем не лише країн пострадянського простору, а й інших країн з недостатньо розвиненими інститутами демократії [18]. У цьому контексті імітація вражає ключові та стратегічні механізми державотворення, такі як: статистика, військово-оборонна галузь, силові структури, економічні сектори, міжнародні та ін.

7) Імітація соціальної та партійної діяльності, імітаційна експлуатація міфологем. Імітація суспільного діалогу на політичних шоу, імітація опозиційності, імітації партійними програмами того, що на практиці не буде реалізовано, імітація турботи про народ тощо є невід'ємними елементами сценаріїв політичної діяльності. Особливо актуальною така імітаційність стає у передвиборчі періоди, коли всі партії та їх окремі політики згадують про ветеранів та пенсіонерів.

8) Імітація реформ. Реформи є явищем складним та характерним для перехідних етапів існування кожної держави. З точки зору соціальної ролі вони покликані змінювати, переформатовувати ту чи іншу сферу суспільних відносин задля забезпечення виживання та функціонування всієї державної системи. Однак, коли система обмежується голими деклараціями та зорієнтована виключно на політичний імідж та суспільну думку, а також відволікання уваги від актуальних та злободенних проблем, тоді такі явища швидше можемо називати «псевдореформами», імітацією реформування державної системи.

Таким чином, імітація створює своєрідне задзеркалля, де вся система настільки зжилася з цим віртуальним та символічним світом, що часом не розрізняє реальне та імітаційне. «Перебудова – перестрілка, ринок – базар, соціальний захист – злидні, «чисті руки» – корупція, відродження – виродження та ін. Боротьба з олігархами призвела до спорідненості та органічного злиття, і Росія за цим показником стала «суперовою» державою при бідному народі. Сказане про Росію безпосередньо стосується й України.

Виходячи з наведеної класифікації, варто сказати, що складний шлях українського державотворення, пов'язаний з постійною соціальною нестабільністю, конфліктними та кризовими явищами в усій державній системі, неузгодженням управлінської діяльності та нерівномірним розподілом сфер впливу між соціальними та партійними групами тощо, ставить на часі необхідність ревізії та перегляду адекватності і змістової відповідності як органів державної влади, так і тих суспільних інститутів, що репрезентують громадянське суспільство. Підміна понять, маніпуляція свідомістю, імітація діяльності, видання приватного бізнесу та капіталу за державні і громадянські інтереси, нав'язування соціальних псевдостандартів і догм упродовж десятиліть незалежності стали звичним та укоріненим явищем.

У процесі українського державотворення сформувались окремі інституції, що виконують зовсім не властиві їм функції. Парламент, який не має ані представницької, ні законодавчої функції, оскільки де-факто не репрезентує інтереси всіх соціальних груп суспільства, позбавлений здатності формувати повноцінну політику і обмежується лише її імітацією. Імітація партійної діяльності, що на практиці «активізується» лише на початку виборчого процесу, призвела до псевдоплюралізму, коли майже двісті зареєстрованих партій намагаються «виразити» суспільні інтереси. Така розпорошеність підриває державну систему і демонструє її нежиттєздатність. Більше того, псевдоплюралізм закладає грандіозні зміни у перспективі (правда, цю перспективу досить важко спрогнозувати та хоч би якоюсь мірою координувати).

Отже, якщо особа, громадянин та держава адаптувались до імітації, і остання стала органічною невід'ємною складовою політичного рельєфу та політичного дискурсу, то електорат у загальній масі змушений перенести свою мисленнєво-комунікативну поведінку у площину імітацій – надійно вводити її у свою повсякденну картину життя і визнавати як даність. Відповідно й поведінка, і вся дійсність громадянина будуть лише імітацією.

Унаслідок тоталізації імітативності в Україні сформувалась картина подвійної моралі (ситуація дещо скидається на Радянський Союз: «одні слова для кухонь, інші – для вулиць») – суспільне життя змушує проявляти певну активність, вливатись у потоки вулиць, заповнювати офіси і т.п., а з іншого боку – тотальна недовіра один до одного та до всього, що є реальною дійсністю. Це наслідки надмірної концентрації імітативності в соціальному та культурному просторі. Саме тому в українському, частково і східнослов'янському політичному дискурсі виникає нагальне завдання оприлюднення – виявлення, вивчення та хоча б часткове викорінення імітаційних, симулятивних форм з системи державної влади.

На сьогодні ми маємо говорити про те, що імітація як одна з форм наслідування та пристосування стала гіпертрофованим та всеосяжним явищем, притаманним усім сферам суспільного життя. Імітація краси шляхом накладання косметичних засобів та імплантантів; імітація щасливої родини шляхом публічної демонстрації особистих (чи навіть інтимних) стосунків; імітація духовності шляхом одягання вишиванок та періодичного відвідування святих місць; імітація науки шляхом кількісних, а не якісних досліджень, продукування мертвонароджених ідей для смітцевого кошика; імітація благодійності шляхом надання притулком, лікарням чи іншим закладам соціальної допомоги або інших послуг взаємін на публічну подяку та висвітлення у ЗМІ («пропіаритись» – популярний термін у середовищі можновладців); імітація чесного та відкритого ринку, об'єктивності цін та адекватності зарплат; імітація об'єктивності купленими, прирученими та відверто приватними ЗМІ шляхом сакралізації своїх патронів та партій; імітація суспільної діяльності шляхом постійної присутності у ЗМІ і штучно створених «громадських» акціях та ін. стала вже суспільною патологією, яка вимагає «хірургічного втручання» з боку справжніх науковців, а не імітаторів.

Література:

1. Афанасьев В. Г. Социальная информация / В. Г. Афанасьев. – М. : Наука, 1994. – 200 с.
2. Барсукова С. В. Власть и бизнес: новые правила игры / С. В. Барсукова // Полит. исследования. – 2006. – № 6. – С. 135–144.
3. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М., 1998. – Режим доступа : <http://www.s-marketing.ru>.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Пер. с англ.; общ. ред. М. С. Мацковского. – СПб. : Лениздат, 1992. – 399 с.
5. Біологічний словник за ред. І. Г. Підопічної та ін. – К. : Головна редакція української радянської енциклопедії академії наук Української РСР, 1974. – 551 с.
6. Бурдьє П. Социология социального пространства / П. Бурдьє ; пер. с фр. ; общ. ред. Н. А. Шматко. – М. ; СПб. : Алетей, 2005. – 288 с.

7. Валерстайн Э. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Э. Валерстайн ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
8. Дегтярев А. Основы политической теории // Библиотека. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/Polit/Degt/_Index.php
9. Дергачев В. «ЧТОБЫ СОЙТИ С УМА – НАДО ЕГО ИМЕТЬ»: тенденции постсоветской имитации Реформации и Просвещения. – Мир перемен. – 2007. – № 2 // Институт геополитики профессора Дергачева. Режим доступа: <http://dergachev.ru/analit/3.html>
10. Козырьков В. П. Латентный характер современной социокультурной трансформации / В. П. Козырьков // Социология социальной трансформации : материалы междунар. науч.-практ. конф., 4-6 марта 2002 г. – Н. Новгород : НИСОЦ, 2003. – С. 225–232.
11. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Социология : хрестоматия / сост. Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая. – М. : Гардарики, 2003. – С. 92–123.
12. Пригожин И. Время, хаос, квант. К решению парадокса времени / И. Пригожин ; пер. с англ. Ю. А. Данилова. – М. : Прогресс, 1994. – 266 с.
13. Радзиховский Л. Имитация истории // эхо Москвы. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.echo.msk.ru/blog/radzhovskii/823041-echo/>
14. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры. / Пер., сост. и X 35 вступ. ст. Д.В. Сильвестрова; Коммент. Д. Э. Харитоновича. – М.: Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.
15. Цивилизация. Восхождение и слом: структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса / отв. ред. Э. В. Сайко. – М. : Наука, 2003. – 453 с.
16. Шеховцев А. Ю. Информационные аспекты познавательных и коммуникативных процессов / А. Ю. Шеховцев ; под ред. В. Б. Устьянцева. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1998. – 169 с.
17. Intergracja czy imitacja polityki wschodniej UE - RESET totalny // Polityka Wshodnia // <http://lubczasopismo.salon24.pl/politykawschodnia/post/297792>
18. Kaye K. and Marcus J., Developmental Psychology, 1981, Vol. 17, pp. 258–265.
19. Kuklinski A., Pawłowski K. (red.) Przyszłość Europy – wyzwania globalne – wybory strategiczne. Wydawnictwo «Rewasz», Wyższa Szkoła Biznesu National Louis University, Nowy Sącz-Warszawa, 2006.
20. Zentall, T.R. (2006). Imitation: Definitions, evidence, and mechanisms. *Animal Cognition*, 9, 335–53.